

AKİF RÜSTƏMOV

BDU

JURNALİSTİKANIN ƏSASLARI

*BDU-nun Jurnalistika fakültəsi Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur.*

BAKI – 2011

4 612

R 96

Elmi redaktoru: N.Əhmədli, filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: A.Bayramoğlu, filologiya elmləri doktoru, professor
M.Mahmudov, filologiya elmləri namizədi, dosent
R.Məcid, «525-ci qəzet»in baş redaktoru

261723

Rüstəmov A.R. Jurnalistikanın əsasları (Jurnalistikaya giriş).
Bakı, AzTU nəşriyyatı, 2011, 350 səh.

ISBN 5-86106-055-x

Kitabda dünyada, o cümlədən Azərbaycanda jurnalistikanın təşəkkülü, inkişafı, yeni jurnalistikaya keçid, funksiya və prinsiplər, mətbuat nəzəriyyələri, peşə etikası, KİV sahəsində qanunvericilik və mətbuat janrları araşdırılmışdır. «Əlavələr» bölməsində KİV-ə dair bir sıra sənədlər verilmişdir.

Kitab Jurnalistika fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulub.

4501000000
029 – 2010 **Qrifli nəşr**

© A.Rüstəmov, 2011

Jurnalist əməyi qeyri-adi əməkdir, olduqca böyük, zəhmətli əməkdir, hətta cəsurluq, hünər, fədakarlıq tələb edən əməkdir, öz peşəsinə vurğunluq tələb edən əməkdir.

Heydər ƏLİYEV

*Azərbaycan jurnalistikasının in-
kişafında xidmətləri olmuş müəl-
limlərimin əziz xatirəsinə yazdım
bu kitabı.*

Müəllifdən ön söz

Əziz tələbələr! Bu kitab sənin üçün yazılıb. Onun yazılmasında bir sıra alimlərin, mütəxəssislərin kitab və məqalələrindən istifadə olunub. "Ədəbiyyat siyahısı"na göz gəzdirsən, onların kimliyini biləcəksən.

«Jurnalistikanın əsasları» ("Jurnalistikaya giriş") kitabındakı mövzular səndə jurnalistika haqqında təsəvvür yaradacaq. Düz başa düşdün, təsəvvür. Niyə bəs təsəvvür? İzah edim.

Əlində tutduğun kitabdan jurnalistikanın yaranmasını, inkişafını, funksiya və prinsiplərini, nəzəri konsepsiyalarını, hüquqi tənzimlənməsini, «dördüncü hakimiyyət» olmasını, bir sözlə, informasiya cəmiyyətindəki rolu barədə məlumat alacaqsan.

Birdən elə bilərsən, kitabdakıları oxuyub öyrənməklə jurnalist olacaqsan. Xeyir! Təkcə kitab oxumaqla jurnalist olmaq mümkün deyil. Kitab sənə düz yol göstərəcək, peşəyə istiqamətləndirəcək. Növbəti kurslarda jurnalistikanın incelikləri çözüləcək. Onda hər şey sənin üçün aydınlaşacaq.

Yadda saxla! Jurnalist olmaq üçün geniş dünyagörüşün olmalıdır. Dünyamızda və ölkəmizdə baş verən hadisələrdən xəbərdar olmalısan, onları öz süzgəcindən keçirməlisən. Ən əsası içində bu peşəyə sevgi olmalıdır. Və bir də yazı qabiliyyətin olmalıdır. Bax, bu dediyimi unutma: kim yaxşı düşünürsə, o da yaxşı yazır.

Jurnalist qərəzsiz, vicdanlı, obyektiv olmalıdır. Təəssüf ki, bəzi qəzetlər mənbəyi məlum olmayan olaylara da müraciət edir. Bu da sözə olan inamı azaldır, onu hörmətdən salır. Amma bu o demək deyil ki, bütün qəzetlər yalan informasiya dərc edir. Mən əsla belə düşünmürəm. Hazırda indiki qəzet bolluğunda xalqla birgə olan, ölkəmizin inki-

şafını öz səhifələrində təbliğ edən, problemlərini qaldıran, onun islah yollarını göstərən qəzetlərimiz heç də az deyil.

Deyərlər mətbuat həm də biznesdir. Doğrudur, o həm də gəlir gətirməli, redaksiyanın xərcini ödəməlidir. Başqalarının «pul kisəsindən» asılı olan mətbuat müstəqillikdən uzaqdır.

Bir anlığa Molla Nəsrəddini yada salaq. O, şəhərə gəndə ona hərə bir şey tapşırır, amma pulunu vermir. Bir uşaq pul verib zurna almağı Molladan xahiş edir. Molla «sən çaldın, bala» - deyir. Mətbuat da belədir. Kim pul verirə onun üçün «çalır», yəni ona xidmət edir. Mətbuatın müstəqilliyi onun iqtisadi asılılıqdan xilasındadır.

Jurnalist peşəsi məsuliyyətli peşədir. Onun mürəkəbliyi cəmiyyət, insanlar, tarix qarşısında sosial və mənəvi məsuliyyət daşımındadır. Mətbuatda dərc olunan hər bir söz tirajlanaraq cəmiyyətin sağalmasına xidmət edə bilər, ya da düşmənçilik yaradar, bütün cəmiyyəti uçuruma aparar.

Keçid dövrünü başa vuran Azərbaycan qloballaşan dünyanın bir parçasına çevrilməkdədir. Belə bir şəraitdə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu getdikcə artır.

Deməyim odur ki, qanında, canında jurnalist peşəsinə maraq və sevgi varsa, sən, qurduğumuz açıq cəmiyyətin vicdanlı, qərərsiz, obyektiv jurnalisti ola bilərsən. Amma gərək jurnalistikanın beşiyi başında dayanmış Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Üzeyir Hacıbəyli kimi qələm sahiblərinin milli ruhla yoğrulmuş qəzetçilik ənənələrini unutmayasan. Onda bu kitab da sənə məsləhətçin olar.

Mənə bircə o qalır ki, deyəm: Uğur olsun!

Hörmətlə: Akif Rüstəmov

Fəsil 1

Jurnalistika kütləvi informasiya fəaliyyətinin sahəsi kimi

- Jurnalistikanın yaranması
- Con Milton senzuraya qarşı
- İlk radio və televiziyanın yaranması

Jurnalistikanın yaranması

Bugünkü informasiya cəmiyyətində jurnalistikasız keçinmək mümkün deyil. Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə sözə maraq və tələb getdikcə artır. Maraq doğuran məlumatları toplamaq və yaymaq jurnalistin öhdəsinə düşür və bu onun peşə borcudur. Vətəndaşlar ölkədə baş verən hadisələrdən vaxtında məlumat ala bilmirlərsə, onunla bağlı müzakirələrdə iştirak edə bilmirlər. Amerika konstitusiyasının yaradıcılarından biri olan Ceyms Medisonun qeyd etdiyi kimi, məlumatdan məhrum olan xalq məzhəkə və faciə doğuran hakimiyyətin astanasındadır.

Bir-birimizlə görüşəndə soruşuruq: «Dünyamızda nə var, nə yox?». Deməli, biz yeni xəbər axtarıq. Kimisi mətbuatda, kimisi də elektron mediada oxuyub, görüb, eşitdiklərindən xəbər verir. Bu xəbərlər insanlarda xeyli yüngüllük yaradır. Amma biz hər xəbərə münasibət bildirmirik. O xəbər bizim üçün əhəmiyyətlidir ki, oradan nəyi isə əxz edirik...

Bəs jurnalistika dedikdə onu necə başa düşmək lazımdır? «Jurnalistika» fransızca «journal» sözündən yaranıb «gündəlik», «jurnal» deməkdir. Elə buradaca qeyd edək ki, rus tədqiqatçısı jurnalist Q.V. Prutskov «Dünya jurnalistikasına giriş» (Moskva, 2003) kitabında göstərir ki, vaxtilə gipsdən hazırlanmış məlumatlar toplusuna material toplayanlar «diurnalist» adlanırdı. Onun ehtimalına görə «jurnalist» sözü də həmin sözdən yaranıb. Onunla mübahisə etmək fikrində deyilik. Hər iki fikrə hörmətlə yanaşırıq.

Əgər biz «Jurnalistika nədir?» sualına cavab ver-

sək, deməliyə ki, jurnalistika çoxplanlı, çoxmənalı, çoxüzlü kütləvi informasiya vasitəsi, dördüncü hakimiyyət, cəmiyyətin güzgüsüdür. Jurnalistikamı «doğru, həm də yalan informasiya» adlandıranlar da var. Məsələn, rus tədqiqatçısı T.Zasorina bu fikirdədir. Onunla razılaşmaya bilmirsən. Doğrudan da ucuz sensasiya dalınca qaçan, «adının çəkilməsini istəməyən şəxsdən», «etibarlı mənbədən» ifadələr ilə mənbəyi məlum olmayan xəbərlərlə qəzet səhifələrini dolduran bəzi jurnalistlər bu peşəni hörmətdən salırlar. Dəfələrlə qəzetdə gedən yalan məlumatların şahidi olmuşuq. Belə fikir yaranmasın ki, jurnalistika yalnız yalan informasiyaya söykənir. Əsla belə deyil. Əsl jurnalistika vicdanlılıq, məsuliyyət, dəqiqlik, düzgünlük, qərəzsizlik prinsiplərinə söykənərək ictimai rəyə təsir edən güclü təsisatlardan biridir. Azərbaycanda belə mətbu orqanlar heç də az deyil.

Jurnalistika uzun bir yol keçərək bugünkü günümüzə gəlib çatmışdır. Bütün ölkələrdə insanlar informasiya toplamağa can atıblar. Onlar görüb-əşitdiklərini bir-birlərinə danışır, beləliklə də hər hansı xəbər az müddətdə geniş yayılırdı. Bu da demək olar ki, informasiyaların primitiv (ibtidai) şəkildə ötürülməsi idi. İnformasiyaların bu cür ötürülməsində, tacirlərdən, səyahılardan, elçilərdən, hətta göyərçinlərdən istifadə olunurdu.

Eramızdan əvvələ nəzər yetirsək görürük ki, natiqlərin çıxışları da o dövrdə informasiyaların yayılmasında az rol oynamırdı. Qədim Yunanıstanda eramızdan əvvəl V əsrdə natiqlik sənəti yaranmağa başlayır. Aristotel «Ritorika» əsərində natiqlik barədə ətraflı mə-

lumət vermiş və onu üç qrupa - müzakirə, məhkəmə və təntənəli nitqə bölmüşdür.

Antik dövrün görkəmli natiqi İsokratı tədqiqatçılar ilk publisist adlandırır. O, heç vaxt şifahi danışmazdı, yazdığını oxuyardı. Öz yaradıcılığında məqalə, esse, pamflet kimi janrlara müraciət edərdi.

İsokratin bir üstün cəhəti də istedadı olanlara qayğı ilə yanaşması idi. Məhz onlar üçün məktəb yaratmaqla dünyada, əgər belə demək mümkünsə ilk universitetin əsasını qoyub.

Qay Qrakkx, Serviliy Sulnisiy, Qortenziy, Mark Antoniy o dövrün tanınmış natiqlərindən idi. Siseron isə öz qabiliyyəti və natiqlik istedadına görə digərlərindən seçilirdi. Onun bizə məlum olan məşhur dörd nitqi siyasi opponenti «Katilinə qarşı» adlanır və dünyada nitq mədəniyyətinin şah əsəri sayılır.

Jurnalistikada özünəməxsus yeri olan məktub janrının yaranmasının qeyri-adi tarixçəsi var. Bu janrın qədim Romada yarandığı bildirilir. Belə ki, varlı romalırlar başqa əyalətlərə gedərkən az-çox savadı olan şəhər adamlarının xidmətlərindən istifadə edirdilər. Onlara tapşırırdı ki, şəhərdə olmadıqları günlərdə baş verən hadisələr barədə ağalarına məlumat versinlər. Onlar da paytaxtdakı olaylar barədə öz ağalarına məktub vasitəsilə məlumat göndərirdilər. Bu xəbər siyasi, həm də şəhər dedi-qodularından ibarət olurdu. Məktub yazanlar sadəcə xəbər verməklə kifayətlənmir, öz düşüncələrini də bura əlavə edirdilər. Beləliklə, məktub janrının formalaşması qədim Romada publisistikanın yaranmasının əsasını qoyur.

İnformasiyaların çoxalması, həm də ona olan

marağın getdikcə artması gipsdən hazırlanmış informasiya lövhələrinin yaranmasına gətirib çıxardı. Belə lövhələr Romada eramızdan əvvəl 59-cu ildə Yuli Sezarın göstərişi ilə hazırlanırdı. «*Asta senatus*», «*Asta diurna populi Romani*» adlı məlumatlar toplusu uzun illər fəaliyyət göstərmişdir. «*Asta senatus*»da əsasən senatdakı çıxışlar barədə məlumatlar verilirdi. Bu lövhə forumun binasında asılırdı və elitar «qəzet» sayılırdı. Digər toplu «*Asta diurna populi Romani*» isə əhalinin çox toplaşdığı bazar və meydanlarda görkəmli yerlərdə asılırdı. Lövhələr əsasən şəhər xəbərlərinə həsr olunurdu. Qeyd edək ki, müasir qəzetlərin sələfləri olan bu topluların surətini çıxarıb yayırdılar. Bu, bizim indi başa düşdüyümüz tirajlanma idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «diurnalist» sözü də, «*Asta senatusa*» material toplayanlara deyirdilər.

Hər iki qəzetin taleyi çox maraqlı olub. Bizim eramızın 15-ci ilində imperatoru tənqid etdiyi üçün «*Asta senatus*»u qadağan edirlər. Bu, dünya jurnalistikası tarixində mətbuatın qadağan olunması, həm də ilk senzuranın təzahürü idi. «*Asta diurna*» uzun illər fəaliyyət göstərmiş və 395-ci ildə Roma imperiyasının Şərq və Qərbə bölünməsindən sonra bir müddət Konstantinopolda (İstanbulda) fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Roma imperiyasının süqutu (476) jurnalstikanın inkişafını uzun müddət ləngitdi. Publisist yaradıcılığı antik dövrə nisbətən xeyli zəiflədi. IV əsrdə xristianlıq dövlət dini kimi təşəkkül tapmağa başlayanda – şifahi və yazılı publisistika inkişaf etməyə başladı. Xristian yazılı publisistikasına məktub, müraciətnamə və Roma papasının fərmanı olan bulla daxil idi.

Orta əsrlərdə mədəniyyət ocaqları əsasən monastrlarda yerləşirdi. Burada həmçinin məktəb və kolleclər fəaliyyət göstərirdi. Onların bazasında ilk universitetlər yarandı (İtaliyada Boloniya, İngiltərədə Oksford, Kembric, İspaniyada Salamanke, Portuqaliyada Koimbre, Fransada Paris).

İnsanlar savadlandıqca, onların informasiyaya marağı da artırdı. Bu da senzura ideyasını gündəmə gətirdi. Öz düşmənləri ilə amansız mübarizə aparmaq məqsədilə katolik kilsəsi XIII əsrin əvvəllərində polis təşkilatı yaratdı. Təşkilat senzura vəzifələrini həyata keçirirdi.

1233-cü ildə papa III İnnokentinin fərmanı ilə yaradılmış məhkəmə-polis təşkilatı 1834-cü ildə ləğv edilir.

Avropada intibah dövrünün başlanması ilə əlaqədar yarmarkalar keçirilən şəhərlərdə informasiya mərkəzləri yarandı. Həm də həmin şəhərlərdə əlyazma halında qəzetlər buraxılırdı və burada ticarət xəbərləri ilə yanaşı digər informasiyalara da yer verilirdi. «Qəzet» sözü də həmin dövrdə meydana gəlmişdir. Bu ad Venesiyada (İtaliyada) işlənən pul vahidinin adından götürülmüşdür. İnformasiyalar həmin pula, yəni qazetaya satılırdı.

1445-ci ildə alman alimi İohan Qutenberqin ixtira etdiyi çap maşını Avropada sivilizasiyanın inkişafına kömək etdi. Yeni ixtira mətbəələrin yaranmasına diqqəti artırdı. Avropada yaranan mətbəələr kitab çapının inkişafına təkan verdi. Onu göstərmək kifayətdir ki, Avropada 1500-cü ildə 30, 1600-cü ildə 285, 1700-cü ildə 5000 adda kitab çap olunmuşdur. Bir sözlə, İ.Qutenber-

qin ixtirası kitab çapında kütləviliyə atılan ilk addım idi.

Avropada mətbəələrin çoxalması dövrü nəşrlərin yaranmasını sürətləndirdi. Rus alimi S.Q.Korkonosenkoya görə ilk dövrü mətbuat 1609-cu ildə çıxan «Relation Adler» qəzetidir. Strasburqda nəşr olunan həftəlik qəzet Köln, Roma, Venesiya, Vyana, Praqa və s. şəhərlərdən informasiyalar dərc edirdi. Onu da qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar qəzetin 1605-ci ildə çıxdığını da qeyd edirlər. Həmin ildə Almaniyanın digər şəhərində Auqsburda «Avizo-Relation oder Zeitinq» adlı həftəlik ikinci qəzet nəşrə başlayır. Hər iki qəzet informasiyalara geniş yer verir, rubrikalardan istifadə etmirdi.

1609-cu ildən başlayaraq həftəlik nəşrlər Avropanın əksər şəhərlərini bürüyür. 1610-cu ildə Bazeldə, 1615-ci ildə Frankfurtda, 1616-cı ildə Hamburqda, 1617-ci ildə Berlində, 1618-ci ildə Amsterdamda, 1620-ci ildə Maqdeburqda, Nyurnberqdə, Kölnə yeni qəzetlər işıq üzü görür. Artıq 1630-cu ildə Avropanın 30 şəhərində həftəlik qəzetlər nəşr olunurdu. Təkcə Almaniya 1609-1700-cü illərdə 200-ə yaxın qəzet çıxırdı.

Bu dövrdə çap olunan qəzetlərin içərisində «La gazetta» özünün təsir dairəsinə görə başqalarından seçilirdi. Onun birinci nömrəsi 1631-ci il mayın 30-da Parisdə XIII Lüdovikin sarayında işıq üzü gördü. İlk redaktoru Teofrast Renado (1583-1653) idi. Gündəlik qəzet ölkənin idarə olunmasında krala dəstək idi. XIII Lüdovik müntəzəm olaraq qəzetə öz imzası ilə deyil, başqa imza ilə yazırdı. Ara-bir öz hərbi siyasəti barədə oxuculara söz deməyi unutmurdu. Əslində, onu ilk hərbi jurnalist də adlandırmaq olar.

«La gazetta» həftədə bir dəfə 4 səhifədə 1200 ti-

rajla buraxılırdı. İlk nömrəsi əsasən Roma və Konstantinopoldan alınmış xəbərlərə həsr olunmuşdu. Qəzetin mövzu dairəsi də əvvəlki qəzetlərdən seçilirdi. Burada ticarət, müharibə, saray həyatı və diplomatik xəbərlərə üstünlük verilirdi.

«La gazetta»nın nəşri Fransada mətbuatın avtoritar konsepsiyasının əsasını qoydu və hakimiyyətin rüporuna çevrildi. Müxtəlif dövrlərdə bu konsepsiya demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində jurnalistika üzərində hökmranlıq etdi. Azad mətbuatın qənimi olan avtoritar rejim əsl həqiqəti xalqdan gizlədir, güya həqiqət ancaq xalqı idarə edən yüksək rütbəli adamlardan gəlir. Avtoritar cəmiyyətdə dövlətin razılığı olmadan mətbuat buraxmaq olmaz. Redaktorlar da yalnız dövlətə yaxın adamlardan təyin olunur, xərcini də dövlət çəkir.

Professor Cahangir Məmmədli avtoritar mətbuat nəzəriyyəsinin mahiyyətindən danışarkən qeyd edir ki, «bu nəzəriyyənin ən mürtəce mahiyyəti onun hakim dairələrin diqtəsi ilə fəaliyyət göstərməsidir; onun fəaliyyəti üçün dövlət lisenziyasının mütləq olmasıdır, hakimiyyət adamlarını tənqid etmək qadağandır; senzuranın mövcudluğudur».

Fransa hakimiyyəti «La gazetta»nın köməyi ilə informasiya üzərində intisarlığa can atırdı. Çalışdı ki, qəzetlərdə hakimiyyətin mənafeyini əks etdirən, onun siyasətini təbliğ edən informasiyalar dərc olunsun. Odur ki, istər daxili, istərsə də xarici xəbərlər saf-çürük (senzuradan) edildikdən sonra çapına icazə verilirdi.

Kitab çapının sürətlə inkişafı senzura haqqında qanunun qəbul olunmasına gətirib çıxardı. 1487-ci ildə

kral VII Henri senzura idarəsini təsis etdi. Məqsəd düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmaq idi. İdarə 1641-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. İngiltərədə senzura haqqında qanun 1509-cu ildə kral VIII Henrinin vaxtında qəbul edilib. Qanuna görə, London, Oksford və Kembriçdə kitabların çapına yalnız universitet professorları, həmçinin din xadimləri baxdıqdan sonra icazə verilir.

Beləliklə, senzura getdikcə azad fikrə qarşı çıxırdı, M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, «senzura şübhələr yaranmasının, mühüm məsələlərin gizlədilməsinin, siyasi zülmün icra olunmasının əsas amilidir. Mümkün olan bütün ayrılıqlar, oğurluqlar, fırılداqlar, zülümlər həmin pərdənin arxasında öz işini görür».

Avropada qəzet nəşr edənlər onun gücünü, rolunu yaxşı dərk edirdilər. Qəzet buraxmaqda təcrübə toplanmış o dövrün jurnalistləri jurnal nəşr etməyi də unutmadılar. Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, Avropada ilk jurnal «Journal des Savants»dır (Alimlər üçün jurnal). 1665-1828-ci illərdə fəaliyyət göstərən jurnalın yaradıcısı Fransanın o vaxtkı maliyyə naziri Jan-Batist Kolber olub. İlk nömrəsi 5 yanvar 1665-ci ildə nəşr olunan jurnalın redaktoru parlamentin müşaviri Deni de Sallo idi. 12 səhifəlik jurnal əvvəllər həftəlik, sonralar iki həftədə bir çıxırdı.

Avropada ilk jurnalın nəşrindən həvəslənən jurnalistlər bir sıra ölkələrdə də jurnallar nəşr etməyə başladılar. Yeni jurnalların yaradıcılarından Riçard Stil, Jozef Addison (İngiltərə), Françesko Nadzari (İtaliya), Tomas Reyn (Amerika) və başqalarını göstərmək olar. Onların hər birinin yaradıcılığı o dövrün jurnalistikası haqqında ətraflı məlumat verir.

Şimal qonşumuz Rusiyada dövrü mətbuatın tarixi XVIII əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Bu dövrdə I Pyotrun apardığı islahatların nəticəsi olaraq 1702-ci ildə «Vedomosti» qəzeti nəşrə başladı. Qəzet islahatları təbliğ etməklə yanaşı rus oxucusunu ölkənin siyasi və mədəni həyatında baş verən yeniliklərlə də tanış edirdi. I Pyotr «Vedomosti»yə xüsusi diqqət yetirir, çox vaxt orada gedən materialları özü redaktə edir, informasiyaların seçilib verilməsinə diqqət yetirirdi.

Rusiyada ilk jurnal olan «Yejemesyaçniye soçineniya» bir sıra nöqsanlara baxmayaraq, gənc jurnalistlərin, yazıçı və şairlərin yetişməsində mühüm rol oynadı. XVIII əsrin 50-ci illərində rus jurnalistikası öz inkişafının yeni mərhələsinə qədər qoydu. Bu da xüsusi jurnalların nəşrə başlaması idi. İlk belə jurnal 1759-cu ildə nəşr edilən «Trudolyubivaya pçela» jurnalı idi. Rusiyada kəndli müharibəsi (1773-1775) müxalif jurnalistikanın yaranmasına şərait yaratdı. Onun ən parlaq nümunəsi N.J.Novikovun nəşr etdiyi «Truten» və «Jivopisets» jurnalları idi. N.İ.Novikovun bu ənənəsini gənc İ.A.Krılov davam etdirərək özünün «Poçta duxov» və «Zritel» jurnallarını buraxdı.

1689-cu ildə İngiltərə parlamenti «Hüquqlar Haqqında Qanun» (Bill of Rights) qəbul etməklə parlamentin kral hakimiyyəti üzərindəki üstünlüyünü təsdiqlədi və ölkədə konstitusiyalı monarxiyanı bərqərar etdi. Sənədin 9-cu paragrafi jurnalistlərin də ürəyincə oldu. Burada deyilirdi: «Parlamentdə nitq və fikir söyləmək azadlığı məhkəmədə və ya parlamentdən kənar hər hansı bir yerdə təqib oluna və töhmətləndirilə bilməz...»

Qanun həmçinin mətbuat azadlığı konsepsiyasının əsasını qoydu. Bu o demək idi ki:

- mətbuatın fəaliyyətini ancaq parlament tənzimləyə bilər;
- dövlət və kilsənin nəzarəti rədd edilir;
- iqtisadi azadlıq, yəni maliyyə imkanı olan hər bir şəxs qəzet buraxa bilər.

Qeyd edək ki, Billdə ilk dəfə olaraq mətbuat azadlığı termini işlədilib.

Yuxarıda qeyd etdik ki, İngiltərədə senzura 1694-cü ildə ləğv edildi. Elə həmin ildə mətbuata lisenziya verilməsi qaydası da aradan qaldırıldı. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, parlament yarım əsr mətbuata öz təsirini saxlaya bildi. Belə ki, parlament iqtisadi təzyiqlər, müxtəlif vergilər tətbiq etməklə mətbuatın fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. Böhtan və rüsvayçılıq haqqında qanunun qəbul edilməsi mətbuatı daha çıxılmaz vəziyyətə saldı. İş o yerə çatdı ki, hətta İngiltərə parlamenti keçirilən yığıncaqlar barədə informasiya verməyi jurnalistlərə qadağan etdi. Jurnalist Eduard Keyv nəşr etdiyi «Gentleman Maqazine» («Tərbiyəli adam») jurnalında yazırdı ki, parlament əlavə informasiya əldə etmək üçün bir sıra adamları ələ almağa çalışırdı. Parlamentin bu hərəkətlərinə cavab olaraq Keyv jurnalında «Liliputlar ölkəsində müzakirə» adlı rubrika açır və burada alleqorik formada İngiltərə parlamenti haqqında məlumatlar dərc edir, onun hər bir üzvünü liliputa bənzədirdi. Öləkənin siyasi həyatını işıqlandırmaq uğrunda mübarizə 1771-ci ildə öz nəticəsini verdi. Belə ki, həmin ildən jurnalistlərə parlamentdə xüsusi

yer ayrılır. Bu da filosof və deputat Edmund Berke parlamentdə üç təbəqənin olmasını, ancaq dördüncü təbəqənin – mətbuatın onlardan yüksəkdə və hakim olduğunu söyləməyə əsas verdi. O vaxtdan bəri mətbuata «dördüncü hakimiyyət» deməyə başladılar. Bu obrazlı ifadə həmçinin Cek Keyderin «4-cü hakimiyyət» kitabının yazılması üçün əsas oldu.

Bu barədə M.Ə.Rəsulzadə «Mətbuat azadlığı» məqaləsində yazır ki, mətbuat milli iqtidarda dördüncü yerdə durur. Yəni iqtidarın üç qüvvəsi, birinci – qanunvericilik, ikinci – icraedici, üçüncü-hüquq orqanları. Bundan sonra mətbuat gəlir.

Həmin məqalənin başqa bir yerində qeyd edilir ki, dünyada tutduqları mövqeyə görə beş mühüm dövlətdən – İngiltərə, Fransa, Almaniya, Avstrya və İtaliyadan sonra, altıncı beynəlxalq güc mətbuat sayılır. Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadə altıncı qüdrətli dövlət deməklə mətbuatın cəmiyyətdəki rolunu bir az da böyüdür.

1789-cu ildə Fransa Milli Assambleyası «İnsanın və vətəndaşın hüquqları haqqında bəyənnamə» qəbul etdi. Bu bəyənnamə dünyadakı liberal fikrin, düşüncə tərzinin bütün əvvəlki nailiyyətlərini özündə cəmləşdirən tarixi sənəddir. Bəyənnamə bütün bəşəriyyət üçün «təbii və ayrılmaz hüquqlar»ı bəyan edirdi.

Fikir və mövqeyin azad ifadəsi insanın ən qiymətli hüquqlarından biridir; hər bir vətəndaş yalnız sui-istifadə hallarında qanun qarşısında cavab verməklə öz fikrini azad deyə, yazsa, dərc etdirə bilər.

«İnsanın və vətəndaşın hüquqları haqqında bəyənnamə»

261723

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 1791-ci ildə ABŞ Konstitutsiyasında dəyişiklik edilərək dövlətin toxuna bilməyəcəyi hüquqlar bir daha dəqiqləşdirildi: **konqres söz və mətbuat azadlığını məhdudlaşdıran qanun qəbul edə bilməz**. Konstitusiyaya bu birinci düzəlişdə Billdə olduğu kimi, burada da ilk dəfə mətbuat azadlığı termini işlədildi. XVIII əsrdə Amerika mətbuatının əldə etdiyi azadlıq jurnalistikanın inkişafına müsbət təsir etdi.

ABŞ-ın 200 illik tarixi ərzində Konstitusiyaya edilmiş 27 düzəliş adətən vətəndaş hüquqlarını genişləndirmiş və onların dövlət üzərindəki nəzarətinin güclənməsinə kömək etmişdir.

Con Milton senzuraya qarşı

XVII əsrin 40-cı illərində İngiltərə inqilabı dövründə siyasi jurnalistika (ilk növbədə pamflet) özünün çiçəklənməsi dövrünə qədəm qoydu. Bu dövr həm də özünüifadə azadlığı uğrunda mübarizə dövrü kimi də səciyyələndirilir. Bu mübarizədə xalqın müxtəlif təbəqələri iştirak edirdi. Din və siyasi xadimlərlə yanaşı, həm də elm və incəsənət nümayəndələri mübarizəyə qoşulmuşdular. Mübarizədə iştirak edənlər arasında XVII əsrin böyük ingilis şairi və siyasi xadimi, söz və mətbuat azadlığı uğrunda mübariz Con Milton (1608-1674) da vardı.

Professor Nəsir Əhmədli «Con Milton və onun «Areopagitika» əsəri» adlı məqaləsində yazır: **Jurnal**

AKIF RÜSTƏMOVUN

stika baxımından onun ən məşhur əsəri , bizə miras qoyub getdiyi abidə 1644-cü ildə, 36 yaşında ikən İngiltərə parlamentinə müraciət formasında yazıb senzura-dankənar çap etdirdiyi və «Areopagitika» adlı məşhur olan mətbuat azadlığı haqqındakı nitqidir.

«Areopagitika»nın mənasını bilmək üçün müəllifin adını çəkdiyimiz məqaləsinə yenə müraciət edək. O, qeyd edir ki, «Are» (Ares və ya Arey) yunan mifologiyasına görə, Zevslə Heranın oğlu, müharibə allahı, «paq» isə «təpə» deməkdir, yəni «areopaq», «Ares təpəsi» anlamına gəlir. Qədim Yunanıstanda Ali Məhkəmənin (arepaqın) iclasları Ares təpəsində keçiriləmiş və orada söylənilən nitqlər «Areopagitika» adlanarmış. Sonralar həmin söz «məhkəmə nitqi» mənasında başqa Avropa dillərinə də keçmişdir.

«Areopagitika»da qoyulan məsələlər bu gün üçün də əhəmiyyətlidir.

Milton bildirirdi ki, senzura cəmiyyətin inkişafına zərər gətirir, azad, yaradıcı insanın ləyaqətini təhqir edir. Senzorları kitab qatilləri adlandıran Milton yazırdı: «Ehtiyatsız tərpənib yaxşı bir kitabı öldürmək insanı öldürmək kimi bir şeydir: insanı öldürmək isə Tanrıabənzər müqəddəs bir məxluqu öldürməkdir; yaxşı kitabı məhv edən kəs aqlın özünü, hələ rüşeym şəklində olan Tanrı obrazını öldürmüş olur. Bir çox adamlar öz varlıqları ilə yerə yük olurlar; yaxşı kitab isə yaradıcı ruhun həyat cövhəri, balzamlanaraq gələcək nəsillərə saxlanılan xəzinədir... Buna görə də ictimai xadimlərin canlı əsərlərini təqib etməmək, insanların kitablarda toplanan və qorunan yetkin həyatını məhv etməmək üçün ehtiyatlı olmalıyıq; əks halda biz bir növ qətl hadisəsi törətmiş,

şəhid vermiş, söhbət bütövlükdə mətbuatdan getdikdə isə, kütləvi qırğın törətmiş olarıq; bu isə adi ölüm deyil, idrakın cövhərini çürütmək, nəfəsini kəsmək, ölməzliyi olmazlıqdan əvvəl məhv etmək deməkdir».

Söz və mətbuat azadlığının müdafiəsinə qalxan Milton onu «bütün ulu istedadların anası» adlandırır: «Azadlıq bizim daxilimizi, bir Allah vergisi kimi, saf-laşdırmış və işıqlandırmışdır; azadlıq beynimizin qanadını qoparıb atmış, onu genişləndirmiş və başı üzərində göylərə qaldırmışdır».

Söz azadlığının müdafiəsi haqqında söylədiyi nitqini Milton belə tamamlayır: «*Mənə bilmək azadlığı, öz fikirlərimi ifadə etmək azadlığı, ən başlıcası isə, öz vicdanıma görə mühakimə yürütmək azadlığı verin. Fikirlərin onların yeniliyinə, yaxud ümumi qəbul olunmuş baxışlara uyğun olmadığına görə təqib edilməsinin zərərli və ədalətsiz hal kimi qəbul ediləcəyi təqdirdə ən yaxşı tədbir kimi nəyi məsləhət görmək mənim vəzifəmə daxil deyil*».

Miltonun bu tarixi nitqi onun silahdaşlarına təsir etmədi, ilkin senzura ölümündən 20 il sonra – 1694-cü ildə ləğv olundu.

Onu da qeyd etmək ki, senzuranın qatı düşməni olan Milton sonralar mətbuatda sensor vəzifəsini yerinə yetirir. O, belə hesab edir ki, ideal sensor olmadığından, sensorların əksəriyyəti savadsız, avam və qaba sayıldıqlarından özünün kitab və qəzet ekspertizası ilə məşğul olması daha yaxşıdır.

Con Milton və onun «Areopagitika» əsəri barədə daha ətraflı bilgi əldə etmək üçün N.Əhmədlinin «Azərbaycan» (№2, 2009) jurnalında dərc olunmuş məqaləsi-ni oxumaq kifayətdir.